

By the aid of a very detailed analysis of the original Latin documents and Serbian therapeutic codes the conclusion could be made that their translations into the Serbian language have been performed according to the edition printed in Venice in the year 1494. So, the origin of these codes in Serbs can be connected with the end of the XVth or the beginning of the XVIth century.

PRILOG POZNAVANJU PREHRAMBENIH I SANITARNIH PRILIKA U CRNOJ GORI 1914—1920. GODINE

Dragan R. ŽIVOJINVIĆ

Na raznim stranama, u sećanjima preživelih putnika, posmatrača, u dnevnicima, arhivima i dnevnoj štampi i drugde sačuvalo se mnogo svedočanstava i vesti o teškim prehrambenim prilikama i, kao posledica toga, kao i ratnih patnji i razaranja, o bolestima i epidemijama među stanovništvom Crne Gore u toku ratnih i poratnih godina. Razmere tih ljudskih patnji, izazvanih glađu, iscrpljenošću, nedostatkom osnovne medicinsko-higijenske zaštite i brige povećale su se još više početkom 1916. godine, posle kapitulacije crnogorske vojske i okupacije Crne Gore od strane austrougarske armije. Ovakvo stanje nije se brzo propravilo i patnje ublažile ni posle završetka prvog svetskog rata. Političke prilike u Crnoj Gori nastale sukobom između pristalica i protivnika ujedinjenja sa Srbijom, s jedne, i uplitanje Italijana u taj sukob, s druge strane, doprineli su nepotrebnom produženju ove dugotrajne agonije.

To, međutim, ne znači da nije bilo pokušaja i napora nekih država, humanitarnih organizacija i pojedinaca da pruže pomoć stanovništvu u tim kritičnim danima. Bilo ih je često, a njihovi inspiratori su bili najčešće rukovođeni plemenitim i iskrenim namerama. Bilo je, pak, i onih koji su hranu i lekove želeli da iskoriste za sticanje određenih političkih i propagandnih tekovina među stanovništvom. Borba za politički uticaj u budućnosti bila je često prisutna. S druge strane, bilo je takođe i objektivnih teškoća da se uputi pomoć. Neke od njih nije bilo moguće prevazići ni posle završetka rata. Rđave saobraćajne prilike, blokada crnogorskih luka u toku rata od strane austrougarske mornarice, a kasnije i prisustvo italijanskih brodova i garnizona u pojedinim lukama (Kotor, Bar, Budva) sprečavali su ili usporavali doturanje hrane, lekova, odela i drugih potreba. Još teže je bilo s dopremanjem hrane i drugog materijala u unutrašnjost zemlje, gde nije bilo dobrih puteva, pa se sve moralo prenositi na konjima, naravno, u ograničenim količinama.

Ni u mirnodopskim prilikama Crna Gora nije bila u stanju da proizvede potrebne količine hrane za ishranu svoga stanovništva. Kad je muška radna snaga uzela oružje u ruke, u leto 1914. godine, stanje se još više pogoršalo. Ono je postalo nepodnošljivo kad je žetva bila slaba, što se dogodilo nekoliko puta u toku i nakon završetka rata. Postojeće, inače nedovoljne, rezerve brzo su bile iscrpljene, a mogućnosti da se nabave neophodna dobra i lekovi iz inostranstva postale su još ograničenije. Dragoceno svedočanstvo o teškim prilikama u toku prve godine rata ostavio je Delaroš-Vernej, francuski poslanik u Crnoj Gori. Suočen s nedos-

tatkom dobara neophodnih za život i rad, Delaroš-Vernej je tvrdio da Crna Gora nije bila u stanju da obezbedi normalnu ekonomsku razmenu s drugim zemljama. To je objasnio prekidom veze s Kotorom i obustavljanjem redovnog saobraćaja između italijanskih luka i Crne Gore. Taj saobraćaj su održavale italijanske trgovačke i saobraćajne kompanije. Saobraćaj preko San Đovani di Medue takođe je bio doveden u pitanje zbog plovećih mina koje su puštali austrougarski brodovi. Zbog toga su italijanski, francuski i drugi brodovi izbegavali da tu pristaju i istovaruju svoje terete.

Sve to navelo je Delaroš-Verneja da zaključi da je »u ovim trenucima Crna Gora bila jedan ogroman odsečen logor, blokiran sa svih strana«. To je doprinelo da u zemlji nije bilo petroleja za osvetljenje, uglja, brašna, dok su drugi artikli bili racionirani, pa je pretela opasnost da ih potpuno nestane na tržištu. »U francuskom poslanstvu«, pisao je poslanik, »već šest nedelja se jede samo crni hleb; dobili smo malo belog hleba zahvaljujući prisustvu odreda kolonijalne pešadije koji mi je ustupio dva podoficirska sledovanja dnevno, pod uslovom da ih platim«. Zbog teškoća u snabdevanju i nedostatka nekih artikala, pre svega uglja i petroleja, doneta je odluka da se ne zagrevaju kancelarije i bolnice. »Postojao je strah«, dodao je Delaroš-Vernej, »da se više neće zagrevati ni operacione sale za ranjenike«. Na kraju, upozorio je da stanovništvo mirno i strpljivo podnosi takva lišavanja (1).

Krajem iste godine stanje se pogoršalo. U decembru 1914. godine Delaroš-Vernej je upozorio da se osećao nedostatak drugih dobara. Radnje su bile zatvorene zbog nedostatka brašna i hleba, šećera, kafe i petroleja. Poslanstvo je raspolagalo manjim rezervama šećera, kafe i petroleja, ali nije bilo u stanju da svoje rezerve obnovi, kad se postojeće utroše. Nedostajala je i druga roba. Radnje su bile zatvorene i u njima se ništa nije moglo dobiti. U Crnoj Gori je bilo dovoljno mesa, pre svega telećeg, pa se očekivalo da će tovar marokanskog žita ublažiti nestašicu hrane. Delaroš-Vernej je priznao da francuska mornarica nije učinila ništa da ukloni ili ublaži posledice austrougarske blokade. Na kraju, ukazao je na opasnost koja je dolazila iz Albanije, gde su austrougarski agenti i katolički sveštenici vodili neprijateljsku propagandu među tamošnjim albanskim plemenima protiv Crne Gore. Šta više, neprijateljsko držanje Malisora, koje su ovi podsticali, dovelo je do prekida saobraćaja između San Đovani di Medue i Skadra. To je takođe sprečilo da brodovi natovareni robom za Crnu Goru iskrcavaju u toj luci svoje toware. Lokalne vlasti su ih zadržavale u Skadru. Tu im je bilo onemogućeno da uplove u Bojanu. Takvo držanje vlasti podsticalo je sukobe između Crnogoraca i Albanaca, što je moglo da ima dalekosežne političke i druge posledice, zaključio je poslanik (2). Takvo upozorenje pokazalo se opravdanim.

Sve do kapitulacije, januara 1916. godine, prehrambene i zdravstvene prilike u Crnoj Gori sve više su se pogoršavale, pa su i one male, preostale rezerve u potpunosti iscrpljene. Saveznici nisu učinili mnogo da se stanje popravi, a neki među njima, pre svega Italija, zaveli su potpuni embargo na upućivanje u Crnu Goru hrane i drugih dobara, uključujući i lekove. Posle ulaska crnogorskih trupa u Skadar, krajem juna 1915. godine, italijanska vlada je, u znak protesta protiv toga koraka Crne Gore, odlučila da zabrani isplivljavanje iz italijanskih luka u Crnu

Goru svih brodova, uključujući i one koji su nosili robu nabavljenu u drugim zemljama (3).

Takvo držanje saveznika, pre svega Italije, dovelo je do toga da su vojska i narod trpeli od nestašica hrane, odela, lekova i drugih osnovnih potreba. Posledica toga bilo je dalje slabljenje inače izuzetno visokog morala u vojsci i napuštanje pojedinih delova fronta. Prisustvo izbeglica i srpske vojske koji su tražili spas na jadranskim obalama smanjilo je već ionako male rezerve. Kad je crnogorska vlada odlučila da otpočne pregovore za zaključenje mira sa austrougarskim delegatima, tadašnji predsednik vlade, Lazar Mijušković, pored ostalih razloga za takvu odluku, izneo je da su u zemlji izbili neredi zbog gladi i širenja zaraznih bolesti (4). Posle ulaska austrougarskih trupa u Crnu Goru, »krunja vlada«, ostala u zemlji posle odlaska kralja Nikole i Mijuškovića, 9. februara 1916. godine je uputila komandantu okupacionih snaga memorandum u kome se zahtevalo rešenje pojedinih pitanja. U njemu se, između ostaloga, tvrdilo da narod nije imao žita i da je pretela opasnost da će ga nedostajati i za setvu. To je pretilo da izazove glad u zemlji u toku naredne godine. Tražilo se takođe da se od naroda ne oduzima stoka, pošto je ona predstavljala jedini izvor hrane i radnu snagu potrebnu za poljske radove (5).

U toku tih meseci i godina okupacije učinjeni su mnogi pokušaji da se narodu u Crnoj Gori uputi hrana i tako spreči glad. Tražila se intervencija sa strane, uključujući pomoć Crvenog krsta, humanitarnih organizacija neutralnih zemalja, pa i pape Benedikta XV. Austrougarske okupacione vlasti nisu bile u stanju da obezbede potrebne količine hrane, dok savezničke vlade nisu dozvoljavale njeno upućivanje u Crnu Goru, odlučne da izbegnu da se njome koriste okupacione vlasti. Šta više, ova vlast je počela da vrši rekviziciju preostale hrane i drugih dobara, pa je stav saveznika u tom pogledu bio ispravan. Pored toga, oni su smatrali da je dužnost okupacionih vlasti da se pobrinu za ishranu stanovništva. Početkom 1917. godine austrougarska komanda za Crnu Goru priznala je da u zemlji postoji velika oskudica u hrani, a da je u nekim krajevima vladala glad (6).

Treba napomenuti da su okupacione vlasti preduzimale neke zdravstvene mere, pre svega u nastojanju da spreče širenje zaraznih bolesti među vojskom i stanovništvom. U nekim krajevima vršilo se obavezno vakcinisanje protiv kolere, tifusa i drugih zaraznih bolesti. Bolnice i apoteke produžile su, kao i ranije, da pružaju pomoć bolesnima. Međutim, njihove usluge mogao je da koristi samo mali broj lica (7). Radnici koji su radili poslove od važnosti za okupacione vlasti mogli su se, u slučaju bolesti, lečiti besplatno u vojnim bolnicama. U pojedinim mestima radni uslovi su bili veoma teški, a smeštaj i ishrana rđavi. Često se spavalo pod otvorenim nebom, pa je u tim mestima bilo mnogo iznurenih i bolesnih.

Od bolesti najčešće se spominju pegavi i trbušni tifus, dizenterija, malarija, sifilis i tuberkuloza. Ova poslednja je, zbog rđave ishrane, teških uslova života i rada, bila u naglom porastu. U leto 1918. godine sve je veći broj obolelih od »španske groznice«, od koje je u pojedinim srezovima umrlo mnogo ljudi. Za borbu protiv zaraznih bolesti, Generalno gubernerstvo je raspolagalo s tri epidemiološke laboratorije i dve pokret-

ne stanice. Prema izveštajima područnih komandi, u okupiranoj Crnoj Gori bilo je ukupno 3.000 bolesničkih kreveta. Uprkos приметnom povećanju broja kreveta u odnosu na predratno stanje, taj broj nije bio dovoljan. Broj sanitetskog osoblja bio je mali, a nije bilo ni dovoljno lekova. Prema sačuvanim izveštajima područnih komandi za 1918. godinu, broj umrlih bio je приметно veći od broja novorođenih. U nekim mesecima taj odnos je bio 3:1, dok je u drugim mesecima bio 2:1 u korist umrlih (8). Ukoliko bi se takvo stanje nastavilo, pretila je opasnost od daljeg smanjenja stanovništva Crne Gore.

Crnogorska vlada u izbeglištvu, koja se nalazila u Neju kraj Pariza, upozoravala je, u više navrata, savezničke i vladu Sjedinjenih Američkih Država na teške prehrambene i zdravstvene prilike u Crnoj Gori. U maju 1917. godine nejska vlada je obavestila američku vladu da je narod u Crnoj Gori gladovao, a da je u Pivi od gladi umrlo preko 2.000 lica. Tvrdilo se da je stanovništvo iz severnih krajeva Crne Gore bežalo u gradove (Podgorica, Nikšić, Kolašin) u nadi da će tu naći posla i hleba i da su mnogi umirali na ulicama od gladi i iscrpljenosti. U cirkularnoj noti upućenoj 1. juna 1917. godine tvrdilo se da vlasti daju stanovništvu samo 200 grama hleba dnevno, a pošto su okupacione vlasti odnele sve drugo, pretila je opasnost od gladi širih razmera. Cena hrane bila je visoka, pa je malo ko mogao da je kupuje. Zbog toga, kao i zato što su okupacione vlasti oduzimale stoku, narod se hranio korenjem, zelenišem, lišćem, cvećem i voćem. Ponegde se malo žita kuvalo sa strugotinom. To je dovelo do naglog povećanja mortaliteta i širenja zaraznih bolesti, kao što je tifusna groznica. Navode nejske vlade potvrđivali su izveštaji austrougarskih okupacionih vlasti. Preventivne mere teško su se sprovodile, pošto je sapun bio izuzetno skup (30—40 kruna ili 60—80 perpera za kilogram) (9). Podaci i opisi nejske vlade podudarali su se sa stanjem i prilikama, pa se mogu smatrati prihvatljivim.

Stanje se pogoršavalo iz dana u dan, a s njim i ljudske patnje. Veoma zanimljiv opis prilika u Crnoj Gori ostavila je Milica Nikčević, američka državljanka crnogorskog porekla. Ona je boravila u Nikšiću od aprila 1915. godine do marta 1918. godine, kad joj je bilo dopušteno da napusti Crnu Goru i pređe u Švajcarsku. Po dolasku u Bordó ona je, u pismenoj izjavi američkom konzulatu, dala opširan opis prilika u Crnoj Gori u tom razdoblju. Tvrdila je da se cena hrane povećala da neslućenih visina, o čemu je priložila sledeću tabelu:

Hrana 1915.

brašno 1 kg = 1 franak
meso 1 kg = 1 franak
povrće 1 kg = 0,25
pasulj 1 kg = 0,35
kafa 1 kg = 2 franka

Hrana 1918.

brašno 1 kg (teško dobiti) = 20 franaka
meso 1 kg (dvaputa ned.) = 15—20 fr.
povrće 1 kg (teško dobiti) = 16—18 fr.
pasulj 1 kg (teško dobiti) = 16 fr.
kafa 1 kg (teško dobiti) = 150 fr.

Pirinač, makarone i šećer nije bilo moguće nabaviti ni po koju cenu. Nikčevićeva je potvrdila vest da su okupacione vlasti vršile rekviziciju svega što su našle u zemlji, i to po veoma niskim cenama. Ipak, izjavila je da su prilike u manjim mestima i selima bile mnogo teže nego u većim, jer je narod uspeo nešto i da sakrije od pogleda okupatora i tako izbegne rekvizicije. Tvrdila je da je samo u Nikšiću od gladi umiralo

dnevno 5—10 ljudi. Potvrdila je neke ranije raširene glasove i vesti, ali je dodala da su i austrougarski vojnici umirali od zaraznih bolesti. Odeća nije bilo, a obuća se pravila od drveta i hartije. Fizički sposobni, muškarc i žene, morali su da rade na izgradnji puteva, često bez dovoljno hrane. Prolazeći kroz Beč, gde se zadržala kratko vreme, Nikčevićeva je zapazila da je do hrane isto tako bilo teško doći kao i u Nikšiću i da je narod jeo konjsko meso (10).

Kako se rat približavao završetku, a budućnost crnogorske države postajala neizvesnija, upućivanje hrane u Crnu Goru dobija politički značaj. Na tome posebno radi nejska vlada, u želji da osigura podršku naroda za obnovu vladavine dinastije Petrovića-Njegoša. U oktobru 1918. godine nejska vlada je donela odluku da od vlade SAD traži da u Crnu Goru uputi velike količine raznovrsnog odevnog materijala i prehrambenih dobara. Na taj način bi se olakšalo obnavljanje privrednog života u zemlji posle rata, kao i ublažile patnje stanovništva u njoj. Kao najvažnije, isticala se potreba za upućivanjem hrane (brašno, pirinač, slanina, mast, so, pasulj, kafa, šećer, sapun, ulje), dobara za domaćinstvo (parafin, šibice, tkanine za odelo, rublje, čarape, koža za obuću) i medicinski materijal. Ukupna količina traženog materijala za tromesečni period iznosila je 500.000 tona. U drugoj fazi tražilo se upućivanje poljoprivrednih alatki, stoke, semena, građevinskog materijala i drugog. Na kraju, da bi se obezbedila distribucija ovih dobara, zahtevalo se slanje vagona i lokomotiva za prugu Bar—Virpazar i 36 kamiona za drumski saobraćaj. Pokazalo se da su takvi zahtevi, s obzirom na uzdržani stav saveznika i SAD prema Crnoj Gori, bili preterani i nerealni. Iako su saveznici bili skloni da se u Crnu Goru uputi traženi materijal (hrana, odeća, lekovi), predviđene količine nisu se mogle obezbediti. Pored svega, nejska vlada je zahtevala da raspodelu hrane i drugih dobara stanovništvu vrše organizacije pod njenom kontrolom (11).

U suštini, u ovom pitanju, kao i u drugim političkim i vojnim pitanjima, saveznici i SAD su zauzeli stav suprotan očekivanjima nejske vlade. Engleska i francuska vlada prepustile su SAD i Administraciji za ishranu, na čijem čelu se nalazio Herbert Huver, da reši ovo osetljivo pitanje. Administracija za ishranu je dugo odlagala donošenje odluke, a kad je to učinila, u februaru 1919. godine, ona je bila nepovoljna i suprotna očekivanjima nejske vlade. Naime, Huver je odlučio da srpska (jugoslovenska) vlada i njeni organi vrše raspodelu prispele hrane i drugih dobara. Suočena s postojanjem države Srba, Hrvata i Slovenaca, čime je priznala *de facto* njeno postojanje, Administracija je potpuno zanemarila nejsku vladu i njeno postojanje. Preko svojih agenata u Trstu i Kotoru, Administracija je nadgledala proces raspodele hrane koju su njeni brodovi iskrcavali u lukama na obali (12). Američka vlada je takođe tražila da Crveni krst učestvuje u pružanju pomoći stanovništvu u Crnoj Gori, iako se ona sastojala mahom u slanju misija i lekara. Njihov zadatak je bio da stanovništvu pruže medicinsku i higijensku pomoć i rade na otvaranju kuhinja u kojima bi se delila hrana onima koji je nisu mogli kupiti. Njihov rad u pojedinim mestima i opis prilika koje su zatekli i koje su nastojali da olakšaju pružaju priliku da se stekne bolji uvid u prehrambene i zdravstvene prilike u Crnoj Gori nakon završetka prvog svetskog rata.

O prirodi i obimu delatnosti ekipa Crvenog krsta u pojedinim varošima Crne Gore sačuvano je nešto fragmentarnih podataka u izveštajima političkih i vojnih posmatrača koji su u toku 1919—1920. godine posetili tu zemlju. Britanski diplomata Džon de Salis, koji je u leto 1919. godine posetio više varoši i gradova u Crnoj Gori i ostavio opis prilika i stanja u njoj, vodio je razgovore i s pojedinim predstavnicima Crvenog krsta. Među njima je bila i jedinica američkog Crvenog krsta u Nikšiću, na čijem se čelu nalazio dr Vitlok. Njegova ekipa prispela je u Crnu Goru u februaru 1919. godine. U razgovoru sa Salisom, dr Vitlok je izjavio da je stanje u Nikšiću bilo veoma teško i da je u gradu bilo mnogo bede među stanovništvom. Veliki deo napuštene dece predstavljao je poseban problem. Hrana se delila siromašnima, a dr Vitlok je sumnjao da su je dobijali mahom pristalice ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom. Bolnica kojom je rukovodio dr Vitlok brinula je o iskorenjivanju bolesti i lečenju najhitnijih slučajeva obolelih (13).

Salis, kao i neki drugi posmatrači, ukazivali su na to da civilne i vojne vlasti koriste hranu u političke svrhe. Pisao je da se hrana koju je davao Crveni krst koristila za ishranu vojske. Sumnjalo se takođe da se hrana koristila da bi se umirilo nezadovoljno stanovništvo. Zbog toga je, po rečima dr Vitloka, dolazilo do sukoba s lokalnim vlastima i povlačenja njegove grupe iz Nikšića. Slično mišljenje o korišćenju hrane kao sredstva za vršenje pritiska na izgladnelo stanovništvo izrazio je i američki major Čarls Furlong koji je boravio u Crnoj Gori početkom 1919. godine. Tvrdio je da su snabdevanje hranom i njena raspodela bili »možda najefikasnije sredstvo za ostvarenje srbijanske dominacije i pripajanja Crne Gore Srbiji«. Takve sumnje uverile su Furlonga da je neophodno da raspodelu hrane vrše američka ili savezničke komisije.

O bedi i siromaštvu koji su pogađali veliki deo stanovništva širom Crne Gore svedoči i izveštaj majora Džemsa Brjusa, pomoćnika vojnog atašea SAD u Rimu. Brjus je posetio Crnu Goru početkom 1919. godine. O toj poseti je ostavio opširan izveštaj. Brjus je bio zapanjen izuzetnom bedom i siromaštvom u Podgorici. Video je mnogo žena i dece kako lutaju ulicama Podgorice bosonogi i u odelima napravljenim od džakova. Hrane je bilo na pijaci, ali je njena cena bila toliko visoka da je malo ko od sromašnog sveta mogao da je kupi. Zarade za radni dan od 10—12 sati iznosile su između 6—10 kruna, zavisno od mesta. Nedeljna zarada iznosila je 25 kruna u Nikšiću, 42 kruna u Podgorici i 70 kruna u Cetinju. Cene hrane i odeće bile su izuzetno visoke (14).

luk 1 kg = 2 kruna
smokve 1 kg = 20 kruna
šećer 1 kg = 32 kruna
so 1 kg = 5 kruna
pirinač 1 kg = 20 kruna
makaroni 1 kg = 20 kruna
sir 1 kg = 20—24 kruna
čaj 1 kg = 100—110 kruna
kafa 1 kg = 60—75 kruna
hleb 1 kg = 5 kruna
govedina 1 kg = 17 kruna

ovčje meso 1 kg = 16 kruna
krompir 1 kg = 21 krunu
puter 1 kg = 50 kruna
đuvan 1 kg = 50 kruna
sapun 1 kg = 30 kruna
obuća muška 1 par = 150—200 kruna
obuća ženska 1 par = 125—175 kruna
ćebe 1 = 80 kruna
donje rublje 1 par = 60 kruna
mantil 1 = 200 kruna
odelo 1 = 300 kruna

S tako niskim zaradama i visokim cenama bilo je izuzetno teško zadovoljiti najosnovnije životne potrebe.

Brjus je takođe ostavio kraći opis zdravstvenih prilika, iako ih je preneo onako kako su ih opisali članovi ekipe Crvenog krsta. Primetio je da je među stanovništvom bila primetna sklonost ka tuberkulozi i da je ona bila pojačana rđavom ishranom, nedostatkom odeće, stanova, lekova i drugih potreba. Iz razgovora sa Andrijom Radovićem, istaknutim crnogorskim političarem, saznao je da su plućnu tuberkulozu doneli u jesen 1915. godine dobrovoljci iz Amerike. Pored toga, narod je bolovao od hronične malarije, a bilo je i veneričnih bolesti, najviše sifilisa. U delovanju Crvenog krsta Brjus je video priliku da se olakšaju patnje naroda. Stoga je predložio da se delatnost Crvenog krsta proširi, a sredstva za taj rad povećaju. Saopštio je da je u bolnici američkog Crvenog krsta u Podgorici u toku od dve nedelje bilo pregledano i lečeno oko pet stotina lica. Bolesti u gradu su bile toliko raširene da bi bolnica od 1.000—1.200 postelja bila odmah napunjena. Pored toga, Crveni krst je u Podgorici otvorio kuhinju u kojoj se delila hrana za 1.200 lica. Pored supe, delio se i hleb, a redove su sačinjavali mahom žene i deca (15).

Zdravstvene i prehrambene prilike u proleće 1919. godine opisao je i kapetan Čarls Kanington koji je proveo neko vreme u Crnoj Gori u službenom svojstvu. Za razliku od Brjusa, koji se zadržavao mahom u Podgorici i okolini, Kanington je obišao i druge krajeve Crne Gore. On je potvrdio već iznete podatke o nedostatku hrane, odela i drugih neophodnih dobara. Tvrdio je da je u Danilovgradu bilo svega deset tona brašna za 14 hiljada ljudi. Pored Podgorice i Danilovgrada, Kanington je posetio Virpazar, Rijeku Crnojevića i Cetinje. U tim gradovima i varošima primetio je rasprostranjenost mnogih bolesti, iako je tvrdio da se stanje primetno popravilo u odnosu na ranije mesece. Zapazio je da je ribolov u Rijeci Crnojevića sprečio da narod trpi od gladi, što nije bio slučaj u drugim krajevima. Prilikom posete Podgorici i Nikšiću primetio je opštu bedu i siromaštvo. Još uvek je mnogo naroda umiralo od »španske groznice«. U zaključku, Kanington je istakao da veliki broj ljudi boluje od tuberkuloze i da je ta bolest bila posebno raširena među decom. Širenje bolesti pripisao je rđavoj ishrani za vreme okupacije. Potvrdio je da su među stanovništvom bile rasprostranjene venerične bolesti (16).

Tokom 1919. i 1920. godine prilike u Crnoj Gori su se postepeno poboljšavale, iako je još uvek bilo mesta i krajeva u kojima su postojali beda i siromaštvo. U toku leta 1919. i u 1920. godini u Crnoj Gori je boravila Misija kanadske ratne bolničke fondacije (Canadian War Hospital Fund Mission), na čijem se čelu nalazio pukovnik Frederik Burnam. Zadatak Misije bio je da uspostavi svoje sedište u Baru i odatle deli pomoć sirotinji po Crnoj Gori, bez obzira na političku i versku pripadnost. Misija nije raspolagala potrebnim sredstvima za svoj rad (automobili) i u svom radu se oslanjala na pomoć Amerikanaca iz misije Crvenog krsta. Šef misije na terenu, Čavort Masters je, na osnovu prikupljenih podataka, tvrdio da narod živi u bedi i siromaštvu. Malo šta se moglo prodati i kupiti, pa se narod borio da preživi. S obzirom na to da su deca najviše patila, tražio je da se u zemlju upute supa, konzervisano mleko, sirup, pirinač, brašno, kao i razna odeća (17).

S obzirom na to da je Misija pokazala sklonost da u svom radu saraduje sa Italijanima, ubrzo je došlo do nesporazuma i sukoba između nje i jugoslovenskih vlasti. Pored toga, Misija nije radila u unutrašnjosti

zemlje. Potvrda za sumnju da je Burnamova misija imala drukčije, a ne samo humanitarne ciljeve, nalazi se u italijanskim dokumentima. Komanda Bara, čiji je Burnam bio gost, obavestila je da je on došao s ciljem da sastavi izveštaj o zdravstvenim prilikama u Crnoj Gori. Međutim, Burnam je izjavio italijanskom komandantu da je to bila prilika da se »prouče različita pitanja. Bio je (Burnam) protiv Vilsona i naklonjen italijanskim aspiracijama«. S obzirom na to, italijanska komanda ga je lepo primila i pružila mu potrebnu pomoć (18). To je bio razlog što su jugoslovenske vlasti nastojale da spreče delatnost Misije i, na kraju, zahtevale od nje da napusti zemlju. To je bilo povod za napise u engleskoj štampi, podstaknute od pristalica kralja Nikole, protiv jugoslovenske države i njene politike.

U leto 1920. godine misija američkog Crvenog krsta, na čelu s pukovnikom Herbertom Ferklafov, prikupila je podatke o prilikama u Crnoj Gori. Ferklafov zamenik, major Engl Hertridž, opisao je, prilikom posete Beogradu, američkom poslaniku Persivalu Dadžu prilike i stanje u Crnoj Gori. Hertridž je govorio o nastojanjima jugoslovenskih vlasti da obnove privredni život u Crnoj Gori i ukazao na to da su teškoće oko ishrane bile posledica rđave žetve. Jugoslovenska vlada je slala hranu i druge potrebe u zemlju, ali se nestašica najviše osećala u udaljenim krajevima i varošima. Slične vesti saopštio je, u oktobru 1920. godine, britanski službeni posmatrač major Harold Temperli koji je boravio u Crnoj Gori u vezi s predstojećim izborima za Ustavotvornu skupštinu. Primetio je da su ekonomske prilike bile loše i da ih je bilo teško ublažiti, uprkos svim naporima, zbog rđavih saobraćajnih prilika u zemlji. Nedostatak puteva, mala prenosna moć železnica i teškoće pomorskog saobraćaja usporavali su slanje hrane i drugih dobara. To je navelo Temperlija da izrazi sumnju da će ikad biti moguće da se u Crnu Goru uputi dovoljna količina hrane (19). Trebalo je da prođe dosta vremena da se prilike u Crnoj Gori normalizuju i prekinu ljudske patnje izazvane ratom i njegovim višestrukim posledicama.

Zaključak

Izbijanje, tok i posledice prvog svetskog rata donele su Crnoj Gori i njenom stanovništvu neopisive patnje i stradanja, surovija i dugotrajnija nego u drugim evropskim zemljama. Unutrašnje prilike, struktura njene privrede i slabe saobraćajne veze sa obalom i susednim zemljama uslovile su takvo stanje. Držanje saveznika, sumnje u njenu lojalnost i nespremnost da joj pruže pomoć doveli su do potpunog zaokružavanja, iscrpljenosti i potonjeg opadanja borbenog morala. Takvo stanje i raspoloženje olakšalo je vojnički poraz i potonju okupaciju Crne Gore. Saveznička blokada i nesposobnost okupacionih vlasti da pruže pomoć stanovništvu u teškim danima okupacije, rekvizicije i prinudni otkup još više su pojačali ove patnje. Politički sukobi nakon završetka rata produžili su ovu agoniju, koju ni humanitarne sklonosti, ni političke potrebe nisu mogle da skrate ili bitnije ublaže.

Posledice ove produžene agonije bile su dalekosežne. Visoka smrtnost, širenje bolesti dotada malo poznatih u Crnoj Gori i nizak priraštaj

bili su najvidljiviji ishod ovih patnji. Unutrašnje slabosti crnogorske države i držanje saveznika pojačali su uverenje u nepodobnost njenog opstanka kao nezavisne države.

Beleške

1. Delaroš-Vernej Teofilu Delkaseu, Cetinje, 12. X 1914. Serie A Guerre, fascikla 381—387. Arhiv Ministarstva inostranih poslova, Pariz. U daljem tekstu kao Arhiv MAE; — 2. Isti istom, Cetinje, 21. XII 1914. Ibid.; — 3. S. Ratković: Sukob Italije i Crne Gore oko Skadra 1915. Istorijski zapisi, XXVII, knj. XXX, 1—2 (1974), 99—101, 102, 115—117; D. Živojinović: Saveznici i kapitulacija Crne Gore 1915—1916. godine. Istorijski časopis, XXI (1974), 190—193; — 4. N. Rakočević: Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914—1918. (Cetinje 1969), 169—171. Autor smatra da su saveznici bili delom odgovorni za kapitulaciju zato što nisu obezbedili slanje hrane i drugog materijala. Isto, 196—197; — 5. Isto, 220—221; — 6. Isto, 266—278. Treba istaći da su, istovremeno, znatne količine hrane i sanitetskog materijala ležale u pojedinim lukama, spremne da se upute u Crnu Goru; — 7. N. Rakočević: Prilozi istoriji austrougarske okupacije Crne Gore 1916—1918. Istorijski zapisi, XIII, knj. XVIII, 3 (1960), 641; — 8. Rakočević: Crna Gora u prvom svjetskom ratu, 292—293; — 9. Crnogorska vlada ambasadi SAD u Parizu, Nej, 22. V, 1. VI 1917. Diplomatic, Legal, Fiscal Branch, serija 873. 48/10. National Archives, Vašington, D. C.; — 10. Izjava Milice Nikčević data pred američkim konzulom u Bordou, 8. jula 1918. godine. Ibid., 873. 58; — 11. Za više obaveštenja o ovom pitanju: D. Živojinović: Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917—1922. godine. Glasnik cetinjskih muzeja 1 (Cetinje 1968), 40—48; — 12. Živojinović: Isto, 47—50; — 13. Izveštaj Salisa o Crnoj Gori, Cetinje, 21. VIII 1919. Hartije Vudro Vilsona, serija VI. Rukopisno odeljenje Kongresne biblioteke, Vašington; D. Živojinović: Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine. Istorijski zapisi, XXV, knj. XXVIII, 3 (1968), 367—426; — 14. Preliminarni izveštaj o crnogorskoj okupaciji majora Čarlsa Furlonga, 11. III 1919. War Department Archives, Military Intelligence Branch, Record Group 168, folder 2021—81. National Archives, Vašington, D. C. O teškim prehrambenim prilikama i potrebi za upućivanjem pomoći; J. Četković: Ujedinitelji Crne Gore i Srbije (Dubrovnik 1940), 329—331; — 15. Izveštaj Džemsa Brjusa o političkim, vojnim i ekonomskim prilikama u Crnoj Gori, 20. II 1919. Hartije Edvard M. Hausa. Biblioteka Sterling, Jelski univerzitet, Nju Hejven, SAD; — 16. Prilog izveštaju majora Čarlsa Furlonga, 4. IV 1919. War Department Archives; — 17. Izveštaj britanske misije za pomoć Crnoj Gori lordu Kerzonu, Vinčester, 9. VI 1920; — 18. Komanda Bara komandi italijanskih trupa u Albaniji, Bar, 2. VI 1920. Montenegro 1919, pacco 1443. Arhiv ministarstva inostranih poslova Italije u Rimu; — 19. Engl Hertridž Dadžu, Beograd, 12. IX 1920; Dadž Kolbiju, Beograd, 13. IX 1920; Dadž Kolbiju, Beograd, 13. X 1920. Diplomatic, Legal Fiscal Branch, serija 873.01/25, 31. National Archives.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE FOOD AND SANITARY CONDITIONS IN MONTENEGRO DURING THE FIRST WORLD WAR (1914—1920)

Dragan R. ŽIVOJINOVIC

In this article the author examines the food and sanitary situation in Montenegro during the World War I and afterwards. He finds that the initiation of the war brought on to the population hardships and deprivations, more lasting and sharper than was the case with other European states. The internal conditions, structure of Montenegrin economy and poor traffic with the coast and the neighboring states greatly contributed to such situation. The attitude of the Allies, suspicions in Montenegro's loyalty and reluctance to send help brought about its isolation, exhaustion and the weakening of the fighting morale among the army and civilian population. These greatly facilitated military defeat and subsequent occupation of Montenegro. The Allied blockade, inability of the Austro-hungarian autho-

rities to help the population, forced requisitions and other pressures further increased the sufferings. Political clashes after the war further prolonged the agony.

The consequences of such conditions and deprivations were far-reaching. High mortality rate, spread of numerous diseases and low natality were the most evident. The internal weaknesses of the Montenegrin state and the attitude of the Allies helped strengthen a belief of the impracticality of its existence as an independent state.

NEKI PODACI O STANJU SANITETA NOV I PO SRBIJE SA OSVRTOM NA RAD PIROTSKE VOJNE BOLNICE KRAJEM NOR-a*

Dragoljub NIKOLIĆ, Dragan STUPAR i Dragiša KARAULIĆ

Po uspešno obavljenim ratnim operacijama u periodu septembar—oktobar 1944. godine, kada su konačno oslobođeni istočni i severni delovi Srbije (1), pred Sanitet Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Partizanskih odreda (PO) Srbije postavljen je niz zadataka, od kojih je najaktuelniji bio zbrinjavanje velikog broja ranjenika i bolesnika.

Prema sačuvanoj arhivskoj građi, a prvenstveno izveštaju Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba NOV i PO Srbije od 7. novembra 1944. godine, koji obuhvata period 1—31. oktobra 1944. godine (2), sanitetska situacija u tom razdoblju bila je dosta dobra.

Svaka brigada imala je ne samo lekare, nego i dovoljan broj srednjeg medicinskog kadra, kao što su lekarski pomoćnici, medicinske sestre, zubari i apotekarski pomoćnici. Pored ovih kadrova, tu su se nalazili još nesvršeni studenti medicine i farmacije koji su takođe bili uključeni u rad, kao i određeni broj veterinarskih pomoćnika. Sem toga, priliv lekara sa oslobođene teritorije i dalje je rastao, što se znatno odrazilo na poboljšanje opšte higijenske situacije i zdravstvenog stanja boraca.

Zahvaljujući sistematskoj preventivi, vašljivost je bila retka. Šugavost se javljala samo u novih boraca koji su je donosili od kuće, ali je i ona energično i uspešno lečena, pa nije predstavljala velik problem za ove jedinice.

Glavni teret lečenja ranjenika i bolesnika nosile su korpusne bolnice i to XIII korpusa na južnom i XIV korpusa na severnom delu istočne Srbije.

U rejonu XIII korpusa radile su tri bolnice: **Stalna vojna bolnica u Nišu** sa oko 700 ranjenika i bolesnika (kapacitet oko 1.000 postelja), **Rezervna vojna bolnica br. 1 u Pirotu** sa oko 500 ranjenika i bolesnika (kapacitet 800 postelja i **Rezervna vojna bolnica br. 2 u Leskovcu** sa svega dvadesetak ranjenika i bolesnika (kapacitet 300 postelja). Osim toga, i u divizijskim bolnicama (22, 24, 46. i 47. divizije) lečen je izvestan broj ranjenika i bolesnika.

U rejonu XIV korpusa nalazilo se više bolnica, i to: **Stalna vojna bolnica u Negotinu** sa oko 400 ranjenika i bolesnika i bolnice na teritoriji tog korpusa u **Čupriji, Jagodini, Paraćinu, Požarevcu, Petrovcu na**

* Rad saopšten na Prvom naučnom sastanku o zdravstvenoj kulturi Pirota i okoline, održanom u Pirotu 27. i 28. maja 1978. godine.